

ЗМІСТОВНІ РЕСУРСИ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ СІМЕЙ, ЩО МАЮТЬ ПРОБЛЕМНИХ ДІТЕЙ[†]

Мушкевич М. І.

*Доктор психологічних наук, доцент, завідувачка кафедри практичної та клінічної психології
Волинський національний університет імені Лесі Українки*

E-mail: mira_mush@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-3268-5767>

У статті представлена модель психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей, описана система формувальних заходів, що має чітко структурований та організований характер і побудована на психологічних принципах. Останні забезпечено за допомогою спеціальних форм та методів програми психологічного супроводу, до яких увійшли: 1) на рівні психодіагностичного етапу стандартизовані й проєктивні методики; 2) на рівні психоедукаційного етапу – психопрофілактичні прийоми та просвітницькі заходи відповідно до емпіричних даних щодо прогалин психологічних знань та запитів самих досліджуваних; 3) на рівні психоконсультативного етапу – бесіда й інтерпретація як специфічні форми надання психологічної допомоги, орієнтованої на особистість і взаємодію між членами сім'ї, засвоєння ними ефективних способів самостійного розв'язання проблем; 4) на рівні психотерапевтичного етапу – інтерпретація та обговорення отриманих результатів у процесі емпіричного дослідження, проведення психотехнік «Сімейна скриня», «Написання казки», «Діаграма сім'ї» з подальшим зворотним зв'язком.

Ключові слова: сім'я, сімейна система, психодіагностика, психоедукація, психоконсультування, психотерапія, шлюбна підсистема, батьківська підсистема.

Постановка проблеми. У сучасних наукових психологічних розвідках майже не розглянуто особливості особистісного та сімейного функціонування на рівні шлюбної (чоловік і дружина) та батьківської (батько й мати та батьки, як команда) підсистем і недостатньо уваги приділено практиці психологічної допомоги дорослим членам сімей, що мають проблемних дітей. На подальші дослідження заслуговує потреба визначення особливостей особистісної та міжособистісної сфер цих членів сімей і виявлення взаємозв'язку їх особливостей зі ставленням до дітей. Залишається дискусійним питання про ресурси сім'ї як системи, які забезпечують її структурно-функційну стабільність; недостатньо описано чинники, що дають змогу членам сімей не лише витримувати стресовий вплив, а й ефективно його вирішувати. Окрім того, не отримали достатнього наукового обґрунтування напрями, зміст й організаційні форми психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей.

Тривалий процес виходу з атипової ситуації сім'ї, що має проблемну дитину (до *індивідуально-психологічних і соціально-психологічних ознак проблемних дітей зараховують агресивність, гіперактивність, збудливість, імпульсивність, плаксивість, крик, ревності, заздрощі, безвідповідальність, гіпертрофовані емоційні реакції, надмірну прив'язаність до матері, переживання страхів тощо*), вимагає особливої моделі психологічного супроводу – такої, яка б дала змогу органічно включити методи та прийоми психологічного впливу для аналізу та усвідомлення помилок повсякденного життя, віднайти природні ресурси розуміння та прийняття гармонійного функціонування, створити умови для розвитку адаптаційних та розвивальних можливостей кожної окремої особистості та сімейної системи в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Використовуючи трактування психологічного супроводу психологами-дослідниками, зокрема

[†] **How to cite:** Mushkevuch, M. (2021). Content Resources for Psychological Support of Families with Problem Children. *Psychological Counseling and Psychotherapy*, 15, 32-40. (in Ukrainian) <https://doi.org/10.26565/2410-1249-2021-15-03>

М. Бітяноюю (2000) позитивним є доповнення його визначення як системної інтегративної технології психологічної допомоги сім'ї та особистості. *Психологічний супровід передбачає не виправлення недоліків і їхню переробку, а пошук прихованих ресурсів розвитку людини, опору на її власні можливості та створення на цій основі психологічних умов для реконструкції образу світу (насамперед реконструкції образу Я) і відновлення зв'язків із самим собою та іншими* (Кулганов, 2013).

1) Основа психологічного супроводу сім'ї, що має проблемну дитину, – системний підхід (Боуэн, 1992; Мастюкова, 2004), який дає змогу здійснювати супровід сім'ї як динамічної системи в різних соціальних контекстах, а також озброєє цілісним поглядом на супровід. Додатковими ресурсами системного підходу, що становлять методологічну підставу психологічного супроводу, є теорії та концепції, які пояснюють причини формування порушень шлюбних стосунків та сімейних дисфункцій, розкривають можливості та шляхи їх компенсації (Боулби, 2003; Выготский, 2004; Лангмейер, 2008); теорії та концепції активізації особистісного і сімейного потенціалів, що дають змогу поглянути на розвиток особистості та сім'ї з позиції її ресурсів (Леонтьев, 2006).

Реалізуючи завдання психологічного супроводу, аналізуючи рівні розвитку показників особистісного та міжособистісного функціонування членів сімей, що мають проблемних дітей, ми опиралися на виокремлені у теоретичних розділах моделі психологічної допомоги сім'ї, котрі становлять свої цілі впливів та змін, фіксують напрями та характер таких змін, що дають членам сім'ї змогу перейти на новий рівень функціонування.

Зміни у процесі супроводу є результатом:

- контакту людини з власною сутністю, входженням в стан нової свідомості (Боуэн, 1992; Боуэн, 2005);

- аналізу та розвитку здатності змінюватися, вдосконалюватися, перебудовувати відносини з урахуванням нових обставин і зрілості членів сім'ї (Навайтис, 1999);

- розвитку потреби в удосконаленні, актуалізації самого себе, особистісного зростання (Радчук, 2019);

- визнання власних ресурсів (Боуэн, 2005).

Лише у тій сімейній системі відбувається прогрес в особистісному та сімейному функціонуванні, де є:

- орієнтація членів сім'ї на зміни (зростання), на відкриті соціальні зв'язки, наповнені позитивними установками (Сатир, 2004);

- на подолання раніше властивої сім'ї закритості, активізацію дій до дійсно відкритої системи (Бендлер, 2000).

Трансформація системи як цілого можлива за умов:

- коли всі члени родини можуть розвиватися і рости як особистості (Бендлер, 2000);

- коли вони збільшують власні можливості системи до змін, свободи вибору та зростання для кожного члена сім'ї (Бендлер, 2000);

2) - коли розвивають компетентності в зрілому та диференційованому підході до проблем і конфліктів (Брун, 2000).

Опираючись на бачення О. Авер'янова, М. Гінзбурга, В. Клочка, С. Князєва, вважаємо, що окрім спрямованості ресурсів на зміни у функціонуванні сім'ї, важливо перевести сімейну систему в режим свідомого руху відповідно до її внутрішніх вимог, тобто на усвідомлення наявності різних тенденцій еволюції системи (Аверьянов, 2009; Гинзбург, 1991; Клочко, 1998; Князев, 1993). Саме свідоме прагнення дорослих членів сім'ї взаємодіяти в режимі постійного розвитку дає змогу забезпечити стійкість сімейної системи в процесі змін (Савинов, 1996). Тобто завдання психологічного супроводу полягає у вирішенні питання про те, як допомогти членам сім'ї в усвідомленні власних потреб розвитку та способів «виведення» сім'ї на шлях внутрішньої тенденції її розвитку як системи.

Постановка завдання. Виявивши основні підходи до сім'ї як психологічного явища, визначивши концептуальні положення про неї як психологічну систему, під час реалізації психологічного супроводу відчуваємо потребу простежити процес перебудови координат

життєвого світу сімейної системи на рівні подружжя та батьків в обумовленості з їхнім рівнем спроможності й готовності до персоналізації, припустивши при цьому, що становлення внутрішньої єдності сім'ї як системи визначається здатністю і готовністю членів сімей до реалізації цих процесів.

Під час роботи з кожною людиною та сім'єю цілі і завдання унікальні, як і їх життєва ситуація. Але, якщо дотримуватися загального завдання психологічного супроводу, то це зовсім не забезпечення психологічного комфорту і звільнення від страждань, а допомога прийняти життя в усіх його проявах, пройти через життєві труднощі і, переосмисливши власні відносини із собою, іншими, світом загалом, відповідати за своє життя й життя близьких, продуктивно перетворити власну життєву ситуацію з неможливості жити і реалізовувати свої потреби, цілі та цінності в ситуацію можливості жити і розвиватися. За такого підходу здійснюється потрібна та достатня підтримка, надається цільова допомога, яка гнучко змінює свою форму відповідно до особливостей та вимог життєвої ситуації сім'ї, її стану, зони її найближчого розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основний компонент супроводу – відбір та застосування засобів, що дають змогу створити умови для стимулювання позитивних змін в особистості і її системі відносин з собою, іншими людьми та світом загалом, опанувати способами продуктивної взаємодії. На етапах психологічного супроводу осмислюються результати діагностики і на цій основі продумуються умови, достатні для позитивного розвитку особистості та сім'ї, набуття продуктивного ставлення до себе, інших, світу загалом і гнучкості, здатності успішно взаємодіяти із самим собою, іншими та соціумом, адаптуватись у ньому. Далі розробляється і реалізується гнучка індивідуальна або групова програма психологічного супроводу, яка зорієнтована на конкретну людину чи сім'ю та враховує їхні особливості та потреби (рис. 1).

Емпіричне дослідження – перший етап психологічного супроводу, дає змогу виокремити основні прогалини в знаннях і навичках членів сімей проблемних дітей щодо їх особистісного та міжособистісного функціонування. Розглянуті особливості сімейного функціонування згруповано таким чином: виокремлено п'ять типів батьків проблемних дітей із різним рівнем вираження інтегральних особистісних чинників, які так чи інакше детермінують зміст і характер батьківського ставлення. Перший тип сформовано з досліджуваних із низькими значеннями «інтровертовано-педантичної особистісної диспозиції»; другий – з випробуваних із високими значеннями «конструктивної виховної протекції»; третій – із досліджуваних із високими значеннями «домінантно-агресивної особистісної диспозиції»; четвертий – із досліджуваних із високими значеннями «психастенічної особистісної диспозиції»; п'ятий – із досліджуваних з високими значеннями «потуральної виховної диспозиції».

Відповідно до проведеного діагностичного етапу узагальнено прогностичні та значимі особистісні предиктори розвитку функційності сімейної системи, зокрема низький рівень вираження «гіпопротекції»; позитивне ставлення до дитини; розширення сфери батьківських почуттів; кооперація з дитиною; шизоїдний тип акцентуації; симбіоз із дитиною; низький рівень вираження «потурання»; мінімальність санкцій; епілептоїдний тип.

Другий етап психологічного супроводу, психоедукаційний, спрямований на навчання – пояснення й донесення потрібної для сімейної ситуації інформації про психологічні негаразди особистісного та міжособистісного функціонування і їхні наслідки для кожної особистості та сім'ї в цілому, помилки виховних впливів і батьківського ставлення, виділені на діагностичному етапі. Навчання спрямоване на усвідомлення, засвоєння та присвоєння навиків ефективної внутрісімейної комунікації; навичкам активного слухання, вираження думок і почуттів від першої особи («Я-повідомлення»). Під час

психоедукації надаються відповіді на запитання, члени сімей ознайомлюються з необхідною та бажаною літературою, яка розкриває та пояснює зміст тієї чи іншої проблеми. Методи психоедукаційної роботи можна представити як блоки (Бодальов, 2008; Бодалев, Столін, 2006). Психоедукаційний етап певною мірою психотерапевтичний, оскільки лише діяльність (Рубінштейн, 2005), творчість можуть вивести зі стану тривоги та відчаю. У кінцевому результаті навчальна діяльність сприяє перебудові психіки членів сім'ї на спокійну оцінку їхніх переваг і недоліків. На цьому етапі роль психолога першочергова, коли він навчає не лише

оптимального мінімуму психологічних знань, але й надає упевненості успіху діяльності, допомагає усвідомити її потреби. Фахівець підтримує навіть тоді, коли перші психологічні спроби клієнта закінчуються невдало. У членів сім'ї якісно змінюється ставлення до інших, вони краще усвідомлюють, як проявляти любов, тепло, прийняття. Бажання дійсно допомогти власній сім'ї вийти на кращий рівень функціонування розвиває у членів сім'ї творчі реєстри їхньої особистості, які у стресовій ситуації дають змогу нейтралізувати негативні внутрішні психологічні стани, переструктурувати життєві цілі й ієрархію установок (Альбуханова-Славская, 1980).

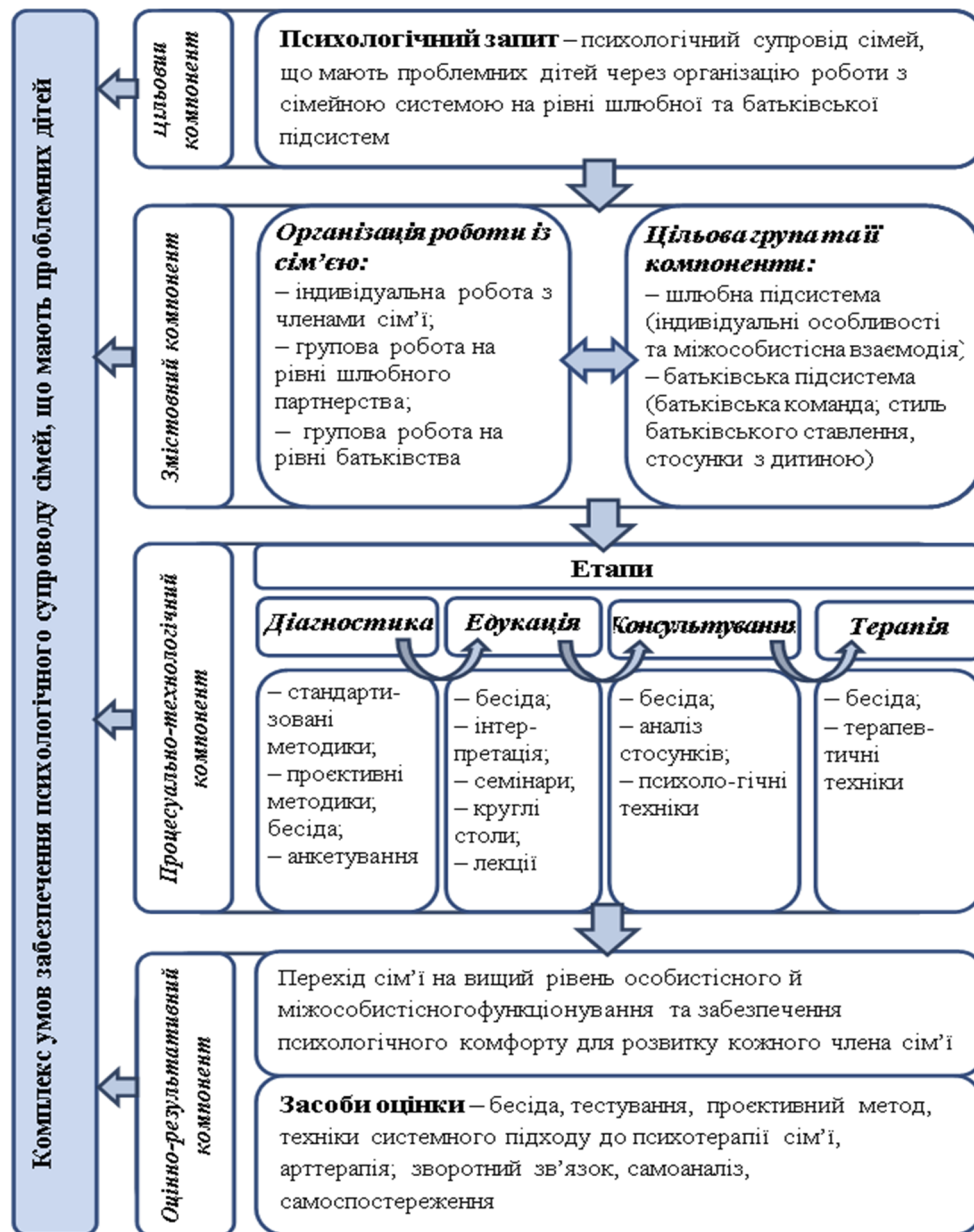

Рис. 1. Структурно-функційна модель психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей

Психоедукаційний етап спрямований на виконання визначених завдань, а саме на розширення психологічних знань про сімейні стосунки й особливості сімейного виховання під час бесіди, групових дискусій, аналізу проблемних ситуацій; розвиток основних соціальних умінь і навичок (уважне ставлення до іншого, розуміння потреб оточення, вміння підтримувати та розв'язувати конфліктні ситуації, висловлювати свої почуття і помічати почуття інших людей); пошук ресурсів сім'ї, що дають змогу кожному з її членів усвідомити та використовувати можливості для саморозвитку; надання інформації про особливості функціонування сім'ї, завдання, що стоять перед нею в кризові періоди, вікові психологічні особливості розвитку особистості, а також можливості отримання додаткової допомоги в інших фахівців; аналіз негативного досвіду шлюбних стосунків у сім'ї, неадекватних батьківських установок, насамперед, на основі обговорень типових ситуацій спілкування між партнерами та взаємодії з дитиною; пошук можливостей оптимізації шлюбних і сімейних стосунків, процесу виховання дітей у сім'ї; розвиток навичок спілкування, прийомів саморегуляції, самопізнання.

Третій етап психологічного супроводу – психологічне консультування, де основним засобом роботи є бесіда, спрямована на вирішення міжособистісних і внутрішньо-особистісних негараздів. Одне із суперечливих питань – відповідність сімейного консультування і сімейної психотерапії. Розподіл цих двох сфер – складне завдання. І консультування, і психотерапія використовують одні й ті самі теоретичні знання і набір технічних засобів. І в першому, і в другому випадках допомога клієнту ґрунтується на взаємодії між консультантом і клієнтом. Тому сімейне консультування розглянуто як один із різновидів сімейної психотерапії.

Водночас більшість дослідників указує на те, що сімейне консультування має свою специфіку і є підстави вважати його окремим напрямом психологічної практики (Алешина, 2004;

Горностаї, 1997; Осипова, 2002). У науковій літературі подано такі визначення цих двох видів психологічної допомоги (Аккерман, 2000): 1) сімейне консультування – короткотривалий процес, спрямований на допомогу та підтримку сім'ї у розв'язанні актуальних, чітко усвідомлюваних проблем, які нещодавно проявилися. 2) сімейна психотерапія – довготривалий, глибокий процес, у якому, окрім розгляду актуальної сімейної ситуації, зазвичай, здійснюється аналіз минулого сім'ї та сімейна реконструкція. В обох випадках психологічної практики наявний психотерапевтичний процес, але вони відрізняються один від одного складністю ситуації, в якій перебуває сім'я, її проблемами та цілями діяльності.

У нашому випадку застосовано індивідуальне та групове консультування. Індивідуальне психологічне консультування спрямоване на роботу з одним із членів сім'ї і ґрунтується на ідеї М. Боуена, (2005) про те, що зміни навіть одного члена сім'ї змінюють усю систему внутрісімейних стосунків. Розвиваються класичні взаємини «консультант–клієнт», однак присутній контекст сімейних стосунків (у пам'яті й образах тощо). До завдань індивідуального консультування включено: допомогу краще розібратись у суті проблеми, зняти емоційне напруження, усвідомити ситуацію, що склалася; розширення уявлення про себе, проблемну сімейну ситуацію, навколишню дійсність загалом, унаслідок чого по-новому бачиться й оцінюється ситуація, віднаходяться альтернативні варіанти поведінки в ній; допомога брати на себе відповідальність за власний «внесок» у сімейну ситуацію; підтримка віри у свої сили, готовність реалізувати виявлені способи подолання сімейних проблем, передусім, через зміну власного ставлення до них і власної поведінки (Пов'якель, 2005).

У груповому консультуванні бере участь ядра сім'я. Цей вид психологічної допомоги використовуються тоді, коли проблеми стосуються усієї сімейної системи загалом. Групове сімейне консультування передбачає організацію роботи гомогенних груп (шлюбних,

батьківських), які застосовують на певних етапах роботи з сім'єю (Олифірович, 2012). Робота з шлюбними партнерами передбачає участь у консультації разом чоловіка і дружини, їхня поведінка робить наочними звичні моделі взаємодії одне з одним. Важливо підвести їх до усвідомлення конфліктних, непродуктивних форм взаємодії, а потім відшукати нові, продуктивні.

Робота з батьками як командою і окремо з батьком та матір'ю - більш діагностична, дає змогу одразу ж побачити ті проблеми й труднощі, на які клієнти скаржаться, де основним симптомом, на їхню думку є проблемна дитина. Так, особливості їхньої взаємодії під час психоконсультаційного процесу розкривають багато чого з того, про що буває важко говорити. Вони дають змогу наочно вирізнити те, що визначає характер стосунків і що самим членам подружжя та батькам важко чітко визначити. Під час роботи з обома батьками можна безпосередньо апелювати до зразків їхніх стосунків, що проявляються в особливостях взаємодії батька та матері.

Психологічне консультування передбачає виконання поставлених до цього етапу психологічної допомоги завдань: досягнути росту ресурсів сім'ї у сфері самоорганізації та саморозвитку. Результатом психологічної роботи стає зростання компетентності сім'ї у розв'язанні нормативних і ненормативних криз та проблем; здійснюється оптимізація рольової структури сім'ї, підвищення рівня її спільності та задоволеності шлюбом, покращення міжособистісної комунікації; забезпечуються профілактичні цілі, пов'язані з підвищенням фрустраційної толерантності сім'ї; розширюються адаптивні можливості з успішним розв'язанням конфліктів, криз, проблем сім'ї.

Важливо, аби в процесі психологічного консультування члени сім'ї могли диференціюватися в сімейному спілкуванні, осмислювали наявні способи взаємодії в сім'ї та оволоділи продуктивними способами виходу з проблемних ситуацій, розвивали в собі почуття

суб'єктності й упевненості у своїх силах. Потрібно зазначити, що основний метод психологічного консультування – не та чи інша психотехніка, а бесіда як особлива форма взаємовідді у системі «психолог–клієнт». При цьому, який би варіант не обрався для консультування сім'ї, що звернулася за допомогою, важливо спиратися на позитивні ресурси її членів, намагатися підтримати й розвивати їхні кращі почуття та здібності.

Важливий компонент психологічного супроводу – четвертий етап – психотерапевтичний. Цей вид психологічної роботи з сім'єю особливо важливий тоді, коли в сім'ї простежуємо симптом психологічного неблагополуччя дитини дошкільного та раннього шкільного віку. *Головне завдання психотерапевтичного етапу – використати техніки сімейної психотерапії й під кутом зору системної сімейної психотерапії пропрацювати кризові процеси сім'ї на рівні шлюбної та батьківської підсистем, результатом функціонування яких є емоційно-поведінкові проблеми дитини.*

У роботі із сімейною системою використано психотерапевтичні техніки, які зарекомендували себе досить ефективно у практичній роботі.

1. Діаграма сім'ї – вивчення системи внутрісімейних взаємин. У своєму дослідженні ми опиралися на роботу з діаграмою, запропонованою М. Боуеном у 1978 році, яка аналізується в межах «міжпоколінного підходу» сімейної терапії (Bowen, 1978). Її мета – отримати цілісну картину, розглядаючи всі феномени і події сімейного життя в інтегральній вертикально спрямованій перспективі (Векилова, 2009). Діаграма сім'ї має достатньо спільного з традиційними підходами до збору даних історії родини. Головна відмінність – структурованість і схематизація. Діаграма ілюструє специфіку сімейних взаємин символами, які разом з іншими даними використовують для зображення взаємин членів сім'ї і їхніх позицій в сімейній системі. Така діаграма – карта сім'ї, яка допомагає виділити те, що було

неусвідомленим, або ж тасмницею для окремих членів сім'ї, витягуючи «скелети з шафи».

2. *«Сімейна скриня»* – це одна ефективна техніка при психотерапії сімейної системи. Тривалість її використання обумовлюється вагою психічних розладів у членів сім'ї, виразністю міжособистісних конфліктів в сім'ї, мотивацією членів сім'ї до досягнення терапевтичних змін. Клієнтові пропонують уявити образ сімейної скрині, передбачаючи, що в описі будуть представлені незадоволені сімейні та особистісні потреби, конфлікти або афекти, що утворюють зміст несвідомого. Образи, пов'язані з несвідомим, досить універсальні і мають статус архетипових, що співвідносяться з екзистенційними життєвими ситуаціями. Багаж сімейної скрині складається з низки важливих чинників, як-от: стиль спілкування, прийнятий у сім'ї; сімейні ролі та їх бачення; ставлення до розширеної сімейної системи; стратегії вираження почуттів, прийняті в сім'ї; сімейні традиції. Основними емпіричними показниками сімейної скрині є сімейні цінності; сімейні ролі; сімейні установки; особливості шлюбних і сімейних взаємин і ставлення; прийняття партнера чи інших членів ядерної сім'ї.

3. *Психотерапевтична техніка «Написання казки»* – один із методів психологічної роботи, який використовує казкову форму для інтеграції особистості, розвитку її творчих здібностей, розширення свідомості, удосконалення взаємодії зі світом. У науково-психологічній літературі психологічне лікування казками відкриває ресурсні знання щодо власної особистості та є психотерапевтичним (Зінкевич-Євстигнєєва, 1997, 2006, 1998); являє собою процес утворення зв'язків між казковими подіями та поведінкою в реальному житті, процес перенесення казкового сенсу до реальності (Пропп, 1998); є процесом активізації ресурсів, потенціалу особистості (К. Юнг, 1994, 1997); розкриває внутрішній та зовнішній світ, осмислення пережитого, моделювання майбутнього (Е. Берн, 2008).

За допомогою казки аналізується життєвий та сімейний сценарій особистості, автонаративи з написанням особливої казки, утворюються зв'язку між казковими подіями та поведінкою в реальному житті, переосмислюється досвід, який особистість раніше не сприймала, що веде до цілісного сприймання власного життя й особистості. Казка дає змогу виокремити особливості та стереотипи взаємодії та поведінки; сімейні правила та сценарій; сімейні міфи; життєвий сценарій; сімейні й індивідуальні межі; сімейну та життєву історію. Для дорослих особливо важливі творчий аспект, який відображається в створенні казки. Ця форма діяльності дає змогу вивільнити творчу енергію уяви – сили, яка допомагає дорослому членові сім'ї конструктивно змінювати власне життя.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Використовуючи змістовні ресурси психологічної допомоги під час реалізації психологічного супроводу, узагальнимо, що при реалізації як психодіагностичного, так і психоедукаційного, психоконсультативного, психотерапевтичного, основним методом є метод бесіди. Основні правила бесіди, у поєднанні з іншими методами та техніками передбачають, що члени сім'ї на рівні шлюбного та батьківського партнерства чітко й відверто висловлюють свої думки та почуття від першої особи (саморефлексія); вербальні та невербальні прояви почуттів співпадають (конгруентність); враховується рівень розуміння партнера (емпатія).

Під час реалізації етапів психологічного супроводу шлюбних партнерів та батьків стимулюють до створення щирих взаємин, до змін щодо неконструктивної динаміки сімейних стосунків із використанням контролю над своїми емоційними реакціями. Акцентовано увагу та можливість уникати тріангуляції під час сімейних конфліктів, не орієнтуватися на партнера, а проявляти достатній рівень диференціації, не використовувати невротичні захисні механізми, що має підлягати більш

детальному вивченню, що створює перспективу подальших розвідок.

Список використаних джерел

- Аверьянов, Л. Я. (2009). Хрестоматия по психологии: сб. работ по общей психологии. Москва: Самиздат.
- Аккерман, Н. (2000). Роль семьи в появлении расстройств у детей. Семейная психотерапия. Санкт-Петербург: Питер.
- Алешина, Ю. Е. (2004). Индивидуальное и семейное психологическое консультирование. Москва: Класс.
- Альбуханова-Славская, К. А. (1980). Деятельность и психология личности. Москва: Наука.
- Бендлер, Р., Гриндер, Дж., Сатир, В. (2000). Семейная терапия и НЛП. Санкт-Петербург: Ин-т общегуманитарных исследований.
- Берн, Э. (2008). Игры, в которые играют люди. Москва: Директ-Медиа.
- Битянова, М. Р. (2000). Организация психологической работы в школе. Москва: Генезис, 2000.
- Бодалев, А. А. (2008). Личность и общение. Возрастные и индивидуальные особенности восприятия человека человеком. Москва: АНО ПЭБ. С. 103–112, 190–195.
- Бодалев, А. А., Столин В. В. (2006). Общая психодиагностика. Санкт-Петербург: Речь.
- Боулби, Дж. (2003). Привязанность. Москва: Гардарики.
- Боуэн, М. (1992). Духовность и личностно-центрированный подход. *Вопросы психологии*, 3–4, 24–33.
- Боуэн, М. (2005). Теория семейных систем Мюррея Боуэна: основные понятия, методы и клиническая практика. Москва: Когито-центр.
- Брун, Б., Педерсен, Э., Рунберг, М. (2000). Сказки для души. Использование сказок в психотерапии. Москва: Информ. центр психол. культуры.
- Векилова, С. А. (2009). Генограмма как метод исследования межпоколенческих отношений семьи. *Современные проблемы психологии семьи: феномены, методы, концепции*. Вып. 3. Санкт-Петербург: АНО «ИПП».
- Выготский, Л. С. (2004). Психология развития ребенка. Москва: Эксмо-Пресс: Смысл.
- Гинзбург, М. Р. (1991). Путь к себе. Москва: Педагогика.
- Горностай, П. П. (1997). Проблемный анализ у консультативной практики. *Практична психологія: теорія, методи, технології*: матер. наук. семінару. Київ: Ніка Центр, С. 72–78.
- Зинкевич-Евстигнеева, Т. Д. (2006). Практикум по сказкотерапии. Санкт-Петербург: Речь.
- Зинкевич-Евстигнеева, Т. Д. (1998). Путь к волшебству. Теория и практика сказкотерапии. Санкт-Петербург: Златоуст.
- Зинкевич-Евстигнеева, Т. Д., Кудзилов, Д. Б. (2003). Психодиагностика через рисунок в сказкотерапии. Санкт-Петербург: Речь.
- Клочко, В. Е. (1998). Становление многомерного мира человека как сущность онтогенеза. *Сибирский психологический журнал*, 8–9, 7–15.
- Князев, Е. А. (1993). Педагогика и психология социальной депривации (исторический аспект). *Вопросы психологии*/ред. Е. В. Щедрина. 3, 39–47.
- Кулганов, В. А., Белов, В. Г., Парфенов, Ю. А. (2013). Основы клинической психологии: учеб. для вузов. Стандарт третьего поколения. Санкт-Петербург: Санкт-Петербург. гос. ин-т психол. и соц. работы.
- Лангмейер, И., Матейчек, З. (2008). Психическая депривация в детском возрасте и ее предупреждение. Психологические проблемы социализации современных подростков и юношей: учеб. пособ./сост. В.В. Барабанова. Москва: АНО ПЭБ, С. 366–382.
- Леонтьев, Д. А., Рассказова, Е. И. (2006). Тест жизнестойкости. Москва: Смысл.
- Мастюкова, Е. М., Московкина, А. Г. (2004). Семейное воспитание детей с отклонениями в развитии: учеб. пособие для студентов высш. учебн. заведений/под ред. В. И. Селивёрстова. Москва: ВЛАДОС.
- Навайтис, Г. (1999). Семья в психологической консультации. Москва: Московский психолого-социальный ин-т; Воронеж: НПО «МОДЭК».
- Олифинович, Н. И., Велента, Т. Ф., Зинкевич-Куземкина, Т. А. (2012). Терапия семейных систем. Санкт-Петербург: Речь.
- Осипова, А. А. (2002). Общая психокоррекция. Москва: Сфера.
- Пов'якель, Н. І. (2005). Сімейне психоконсультавання в становленні партнерської інтенції як рефлексивного механізму саморегуляції у профілактиці й подоланні конфліктів. *Актуальні проблеми психології. Т. 3: Консультативна психологія і психотерапія*: зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України/за ред. С. Д. Максименка, З. Г. Кісарчук. Київ: Міленіум, Вип. 3. 244 с.
- Пропп, В. (1998). Структурное и историческое изучение волшебной сказки. Трансформация волшебных сказок. Комулятивная сказка. Поэтика фольклора. Москва.
- Радчук, Г. К. (2019). Культурно-психологічний підхід в контексті сімейного виховання. *Humanitarium*: зб. наук. праць ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Т. 42. Вип. 1: Психологія. С. 138–146.
- Рубинштейн, С. Л. (2005). Основы общей психологии. Санкт-Петербург: Питер.
- Савинов, Л. И. (1996). Социокультурная детерминация ценностных ориентаций семьи: автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра. социол. наук: 22.00.04/Институт сициологии. Москва.
- Сатир, В. (2004). Вовлечение детей в семейную терапию. Социально-психологическая и консультативная работа с семьей: хрестоматия. Ч. 2: Социально-психологическая и консультативная работа с семьей/сост. Л. Б. Шнейдер. – Москва: МПСИ; Воронеж: МОДЭК. С. 441–467.
- Юнг, К. (1994). Психология бессознательного. Москва: Наука.

Юнг, К. (1997). Сознание и бессознательное. Санкт-Петербург–Москва: Университет. книга.

Bowen, M. (1978). Family Therapy in Clinical Practice. North vale, New York, Jason Aronson, Chapter 16: Theory and practice.

CONTENT RESOURCES FOR PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF FAMILIES WITH PROBLEM CHILDREN

Myroslava I. Mushkevych

*Head of the Department of Practical and Clinical Psychology, Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor
Lesya Ukrainka Volyn National University*

The article presents a model of psychological support for families with problem children, describes a system of events that has a clearly structured and organized nature and is built on psychological principles. The latter is provided with the help of special forms and methods of the program of psychological support, which include: 1) at the level of the psychodiagnostic stage, standardized and projective techniques; 2) at the level of the psychoeducational stage - psycho-preventive techniques and educational activities in accordance with empirical data regarding gaps in psychological knowledge and the needs of the subjects themselves; 3) at the level of the psycho-counseling stage - conversation and interpretation as specific forms of providing psychological assistance focused on personality and interaction among family members, their assimilation of effective ways to independently solve problems; 4) at the level of the psychotherapeutic stage - interpretation and discussion of the results obtained in the process of empirical research, conducting psychotechniques "Family Chest", "Writing a Fairy Tale", "Family Diagram" with subsequent feedback.

Key words: *family, family system, psychodiagnostics, psychoeducation, psychoconsulting, psychotherapy, marriage subsystem, parental subsystem.*
